

DE INSTELLING VAN HET BEGIJNHOF IN HERENTALS ANNO 1270

De verhouding tot de parochie en een vergelijking met Lier

In een open brief van 26 december 1270 bevestigen twee Antwerpse predikheren dat ze “ipsam curtim cum suis attentis ac eiusdem loci personas, auctoritate nobis in hac parte commissa, ab ecclesia parrochiali totaliter separamus” ⁽¹⁾⁽³⁾ Vrij vertaald: in uitvoering van onze opdracht in deze hebben wij het(zelfde) hof met zijn aanhorigheden en de bewoners ervan volledig afgescheiden van de parochiekerk (van Herentals). Er waren in 1270 dus al begijnen aanwezig in Herentals en het begijnhof aldaar ontstond als instelling door het af te scheiden van de parochie.

Goed 10 jaar eerder, in het naburige Lier

In februari 1259 stemde het kapittel van Lier ermee in dat de begijnen van hun parochie een hof zouden bouwen en daar hun vast verblijf kiezen. ⁽⁴⁾ En de tekst gaat verder: “Geleid door de wetten van de Heilige Geest en na beraad met weldenkende mannen en opdat later geen geschil of tweedracht zou rijzen tussen ons enerzijds en de begijnen anderzijds, hebben wij met hen een overeenkomst en regeling aangegaan onder deze vorm, opdat de begijnen van de voormelde parochie zoals gevraagd een speciaal daartoe benoemd priester zouden hebben in hun eigen kerk, die hen ten gepasten tijde zou voorzien van de goddelijke dienst en de kerkelijke sacramenten.”

De toegangspoort tot het Lierse begijnhof, waarvan de bewoonsters jaarlijks een compensatie moesten betalen aan de Lierse hoofdkerk. Foto: Joren De Weerd, GvA

Maar er zijn compensaties te betalen aan de Lierse hoofdkerk: jaarlijks moet elke begijn twee zilverstukken (*denarii*) betalen en ook moet een deel van de offergaven worden afgedragen, meer bepaald de helft van de offergaven bij begrafenissen, alle offergaven met Kerstmis, Pasen, Pinksteren en het feest van Allerheiligen en de plechtige vieringen van de Heilige Maagd. De parochianen van Lier mogen niet op of door het begijnhof worden begraven. Het kapittel staat niet in voor de zielzorg op het hof; de begijnen kiezen hun pastoor die de abt van de cisterciënzers van de Sint-Bernardusabdij (in Hemiksem) aan het kapittel voorstelt. Deze kandidaat mag slechts worden geweigerd indien het kapittel hem ‘ongeschikt’ acht. De parochie heeft voorrang op het begijnhof bij het luiden van de klokken om de gelovigen op te roepen voor de mis.

Maar ook in Herentals waren begijnen

Op 4 september 1266 schreef de bisschop van Kamerijk een brief aan twee Antwerpse predikheren, met name aan broeder Leonius en zijn niet bij naam genoemde prior. Zij krijgen de opdracht om het begijnhof af te scheiden van de parochie van Herentals en dat op vraag van Arnoldus, de toenmalige pastoor van Herentals. Arnoldus motiveerde zijn vraag tot afscheiding. Het begijnhof “*adeo profecisset et crevisset in personis*”: het ging er goed en het aantal personen (begijnen) groeide en de pastoor vond een afscheiding nodig en nuttig. Concreet doelde hij daarmee op het feit dat zij beschikten over een eigen gebedsruimte, priester en kerkhof en dat de gemeenschap haar doden zelf kon begraven (“*propriam sepulturam assignantes*”). Dat laatste gebeurde onder voorbehoud dat de geldelijke nadelen voor de parochiekerk op een gepaste wijze (“*digna compensatio*”) zouden worden opgevangen.

Goed anderhalf jaar later, op 4 maart 1268, en dus nog vóór de afscheiding formeel doorgevoerd werd, volgde een brief van de bisschop van Kamerijk aan de deken van Lier. Daarin bevestigde de bisschop het prerogatief van de meesteres (*‘magistram’* = blijkbaar enkelvoud en dus één meesteres) en van de gemeenschap der begijnen van het hof te Herentals dat niemand op het voormelde hof enig gebouw of woning, bestaand of op te richten, mocht verplaatsen, vervreemden of verkopen zonder de uitdrukkelijke toestemming van “*magistram et conventum*”. In de tekst vermeldt de bisschop dus het bestaan van een gemeenschap van begijnen en van een/hun meesteres en spreekt hij van een “*curtis*” of begijnhof, hoewel de formele instelling daarvan door de afscheiding nog lopende was.

Daarmee komen in Herentals, net zoals elders en onder meer ook in Lier, twee heikele punten aan de orde bij het ontstaan van een begijnhof: de parochie geldelijk niet benadelen enerzijds en de wens om de eigendom van de woningen op het hof voor te behouden aan begijnen anderzijds.

Het bestaansrecht van een gemeenschap van begijnen op een eigen hof, los van de parochie van Herentals, valt af te leiden uit een brief van de bisschop van Kamerijk uit 1268 aan de deken van Lier.

De afscheiding van de moederkerk van Herentals

De voormelde prior en frater Leonius bevestigde in een open brief van 26 december 1270 dat hij de *“ipsam curtim cum suis attentis ac eiusdem loci personas, auctoritate nobis in hac parte commissa, ab ecclesia parochiali totaliter separamus”*. Vrij vertaald: in uitvoering van onze opdracht in deze hebben wij het(zelfde) hof met zijn aanhorigheden en de bewoners ervan volledig afgescheiden van de parochiekerk (van Herentals). De tekst vervolgt: geen enkel persoon noch de pastoor verbonden aan de moederkerk kan enig recht laten gelden op het hof met zijn aanhorigheden en de bewoners ervan, tenzij dat elke begijn jaarlijks en ten eeuwigen dage drie Leuvense ‘deniers’ (zilverstukken) aan de parochie afdraagt. De gelden worden ingezameld door de meesteres (*“sive una tantum fuerit sive plures”*), ongeacht of er één dan wel meerdere zijn, en overgemaakt aan de moederkerk, de *“ecclesie matrice”*. Dat gebeurt in twee betalingen: twee deniers binnen de acht dagen na de geboorte van de Heer, na Kerstmis dus, en één denier binnen de acht dagen na Pasen.

De begijnen zullen kunnen beschikken over hun eigen gebedsruimte, een eigen priester en *“libera sepultura”*, dus het recht om vrij hun doden te begraven. Tevens komen de offergaven (*“oblatio”*: aalmoezen en giften) van de gelovigen hen volledig, onverdeeld en zonder enig voorbehoud toe. En indien mettertijd door hun voorbeeld de devotie van gelovigen zou groeien en wel zo dat deze wensen en vragen om bij de begijnen begraven te worden, dan zullen zij die wens kunnen en mogen vervullen, met respect voor de rechten van anderen. Alleen op vijf kerkelijke feestdagen, te weten Kerstmis, Lichtmis, Pasen, Pinksteren en Allerheiligen, zullen de offergelden volledig toekomen aan de parochie van Herentals. De begijnen zullen zelf mogen beschikken over de offergelden op alle andere dagen van het jaar.

Het begijnhof mag een kapelaan aanvaarden, maar moet voor diens bestaansmiddelen instaan. Om de vrede te bewaren en opdat de parochie niet geschaad zou worden door het begijnhof, zullen de begijnen hun klokken pas mogen luiden tijdens een begrafenisdienst in de parochiekerk nadat daar het evangelie gelezen en de offerschaal rondgegaan is.

Op dezelfde datum anno 1270 als de voormelde prior en broeder Leonius bevestigde pastoor Arnoldus in een open brief zijn instemming met de afscheiding en de voorwaarden daaraan verbonden. Hij vermeldde ook zijn motieven, die hij allicht voordien al aan zowel de bisschop als aan broeder Leonius en diens prior had toegelicht. Reeds vroeger leefde bij hem de wens om in Herentals een begijnhof in te richten (*“construere”*). En naarmate datzelfde hof in aantal begijnen en in godsdienstig leven groeide, achtte hij het ongepast dat de begijnen dagelijks hun hof zouden moeten verlaten om naar de parochiekerk te komen en zich daarbij onder allerlei volk zouden moeten mengen.

De begijnen van Herenthals kregen het recht om te beschikken over hun eigen gebedsruimte, een eigen priester en “libera sepultura”, dus het recht om vrij hun doden te begraven.

Lier en Herenthals, een vergelijking

Welke punten werden in de 13de eeuw van belang geacht bij de regeling tussen parochie en begijnhof bij de instelling van dat laatste? Elke begijn diende jaarlijks een vaste geldelijke bijdrage te betalen aan de parochie, blijkbaar als billijke vergoeding (*“digna compensatio”*). Ook de offergaven of -gelden ontvangen op belangrijke kerkelijke feestdagen kwamen toe aan de parochie en die bij begravenissen voor de helft (alleen in Lier). In Herenthals mochten ook de parochianen van de moederkerk die dat wensten, op het begijnhof begraven worden. De tekst spreekt van *“libera sepultura... gaudebunt”*. Op het Lierse begijnhof daarentegen mochten uitsluitend begijnen worden begraven.

Bij het luiden van de klokken had de parochiekerk wel voorrang. Dat de Lierse begijnen hun pastoor mochten kiezen, wordt wel omschreven. Bovendien kon het Lierse kapittel eventueel de voorgestelde kandidaat weigeren als die ongeschikt zou zijn. In Herentals daarentegen wordt over die keuze met geen woord gerept.

Anderhalve eeuw later, in Herentals

Er waren intussen spanningen gerezen tussen de parochie en het begijnhof over de interpretatie en toepassingsvoorwaarden van de afscheiding en ook over wat bij die afscheiding nog niet kon worden voorzien. Geleidelijk waren nieuwe gebruiken en gewoonten ontstaan, zoals processies, die om een aparte regeling vroegen. Ook ontwaarde men “grijze zones”. Zo diende er nader gepreciseerd te worden welke priester waar en aan wie de laatste sacramenten mocht toedienen. En wat met een begijn die een tijd in de parochie had gewoond, maar toch een woning op het hof had enz.

Als betrokken partijen worden vermeld: Petrus de Mera, benoemd in de parochiekerk van Herentals, optredend voor hemzelf en voor Symon de Sancto Vedaste (van Sint-Vaast), die het ‘personaatsrecht’ (het recht om de pastoor aan te stellen) bezat voor de voornoemde parochiekerk enerzijds, en Arnoldus Gruter, de pastoor van het begijnhof van Herentals, anderzijds. De spanningen waren van zulke aard dat een scheidsrechterlijke uitspraak antwoord moest bieden. En de vier scheidsrechters waren niet van de minsten: Jacobus de Horst, deken van de Sint-Goedelekerk in Brussel, Johannes de Gruesbeke, kanunnik in Utrecht, de Antwerpse plebaan Petrus Merchatoris, en Radulphus de Beringen van de parochiekerk van Erps. Elk van die vier heren was licentiaat in decreten of in de rechten. Ook de drie getuigen die in fine vermeld worden, verleenden bijkomend gezag aan de uitspraak.

De scheidsrechterlijke uitspraak

Noot voor de lezer : de uitspraak is in het Latijn gesteld en wat volgt, is een vaak erg vrije vertaling door de auteur.

De uitspraak omvat vijftien punten:

- 1) De oude scheidingsregeling anno 1270 blijft geldig; de drie Leuvense ‘deniers’ worden nu vier “*turonos parvos*”.
- 2) Als een begrafenisdienst plaatsvindt in de parochiekerk, mogen de begijnen hun klok niet luiden binnen het halfuur nadat het lijk naar de kerk werd gebracht bij het begin van de begrafenisdienst. De pastoor moet hen wel tijdig inlichten over het voorziene uur van de begrafenis.
- 3) Op de feestdag van het Heiligst Sacrament mogen de voornoemde begijnen hun plechtige processie ter ere van het Heiligst Sacrament houden buiten het begijnhof op de gebruikelijke plaatsen, maar niet daarbuiten.

4) Wanneer de plechtige processie met de lijksbaar ter ere van Sint-Waldetrudis uitgaat, moeten de voornoemde begijnen en hun rector (pastoor) en kapelaans erin meestappen als zij daartoe verzocht worden door de heren van de stad Herentals (*“per dominos de opido Herentallensi”*).

5) Evenzo bij optochten ter gelegenheid van de Blijde Inkomst van prinsen of hun gezanten of (*“pro tempestate, peste seu pace”*) bij slecht weer, pest of vrede moeten voornoemde rector en kapelaans met hun begijnen naar de processie van de parochiekerk van Herentals komen en zich daarbij voegen, mits de pastoor of de heren van Herentals dat van hen vereisen.

6) In alle processies die samen worden gehouden door de pastoor van Herentals en de begijnen, zullen de pastoor en de kapelaans van de voornoemde begijnen samen met hun begijnen opstappen vóór de kapelaans van de kerk van Herentals. M.-Th. Vriens ⁽⁴⁾ merkt daarbij op dat in een processie de waardigste of belangrijkste personen als laatsten opstapten; met andere woorden: het begijnhof was in belang ondergeschikt aan de parochie!

7) Verder zullen de vernoemde begijnen hun processies tijdens de Kruisdagen laten uitgaan zoals voorheen. Op kruisdagen (in het Latijn *“feriae rogationum”* of biddagen genoemd), de benaming van de drie dagen die aan Ons-Heer-Hemelvaart voorafgaan, wordt zo mogelijk in processie de litanie van alle heiligen gebeden. Doelen van de kruisdagen zijn de verzoening van de goddelijke gerechtigheid, de vrijwaring voor rampspoed en de verkrijging van een gezegende oogst.

8) Indien een parochiaan van Herentals volgens zijn eigen wens begraven wil worden in de kerk of op het kerkhof van het voornoemde begijnhof, zullen de begijnen van het hof, samen met hun priester en kapelaans, in processie en met het kruis vooraan gedragen, zich mogen begeven naar de woning van de gelovige die buiten het voornoemde hof en binnen de parochie stervende is en de overledene in processie overbrengen naar de kerk van het voornoemde hof om die daar te begraven. Daarbij zal aan de parochiekerk van Herentals en dit volgens het parochierecht het gebruikelijke ‘canonieke deel’ (geldelijke vergoeding) worden gegeven. Wel moet de pastoor van het begijnhof navragen bij de parochiepastoor of de overledene tot de gemeenschap van de gelovigen behoort (dat wil zeggen gedoopt en niet geëxcommuniceerd is). Als de pastoor niet tijdig antwoordt, mag de begijnenpastoor de begrafenis op eigen risico laten plaatsvinden.

9) Als ze daartoe verzocht worden door burgers of inwoners van Herentals, mogen de huidige begijnen samen met hun pastoor en kapelaans ten huize de ‘vigiliën’ voor de zielen van de overledenen gaan zingen en lezen en zich daarheen begeven en terugkeren zonder kruis. Ze mogen die vigiliën echter pas zingen nadat de pastoor van Herentals en zijn kapelaans ze gezongen of gelezen hebben, alle bedrog en list uitgesloten.

10) Ook personen, hetzij man of vrouw, die binnen het begijnhof verblijven, maar die daar niet in de begijnengemeenschap zijn opgenomen volgens de geldende statuten of regels,

moeten hun sacramenten ontvangen van de pastoor van Herentals. De uitvaartdienst en begrafenis vinden plaats in de parochie.

11) Als één van de begijnen buiten voornoemd begijnhof zowat een halfjaar onderdak genoot in de woning van burgers of notabele personen binnen Herentals, zal deze begijn, mits ze een woning of kamer bezit in het begijnhof en voor zover ze de gebruikelijke feesten en plechtigheden in het hof heeft bijgewoond of haar verplichtingen tegenover de parochiepastoor heeft voldaan, is het aan de pastoor van het voornoemde hof om haar de sacramenten toe te dienen en haar te begraven. Hij zal dat mogen doen gekleed in zijn gewone priesterhabijt op de plaats waar de zieke begijn verblijft, net alsof de zieke op het hof zou verblijven. De pastoor van de kerk van het hof dient er zich echter voor te hoeden om, onder inroeping van dit beding, enige andere persoon die niet op het begijnhof is ontvangen, enige sacramenten toe te dienen. Mocht hij dat toch doen, dan zal hij een boete van 12 Franse kronen opgelegd krijgen. Van die boete is één derde voor het bisdom, één derde voor de Sint-Waldetrudiskerk van Herentals en één derde voor de pastoor van de parochiekerk van Sint-Waldetrudis.

De centrale parochiekerk Sint-Waldetrudis in Herentals, die voorrang bleef genieten op de begijnhofkerk. De kerk is vernoemd naar de Henegouwse heilige Waudru, die in de 7de eeuw een vrouwenabdij stichtte, die aan de oorsprong lag van de latere stad Bergen.

12) In alle processies en bij alle andere godsdiensthandelingen waarbij de rector met zijn begijnen binnen of buiten het hof optreedt, zal hij zowel binnen als buiten het hof zijn “*religione et almutio*” (vrij vertaald: habijt/kazuifel en almuis) dragen. Een ‘*almuis*’ of ‘*almisse*’ was een tot de schouders hangend hoofddekseel of kap, inzonderheid van geestelijken, vaak met hermelijn gevoerd (“*ghevoedert met ermijnen seer rijckelic*”).

13) De rector van het voornoemde hof en ook de kapelaans van het hof of van de begijnhofkerk mogen hun eerste plechtige mis niet in de begijnhofkerk opdragen, tenzij met

toestemming van de pastoor van Herentals. Deze toelating mag hen echter niet geweigerd worden als de gewoonte van erkenning ("*laudum*", met name om de toelating te vragen of nog om die persoon te erkennen) in deze wordt nageleefd.

14) Beide partijen moeten de bevestiging vragen en krijgen van de zetelende diocesane bisschop ("*ordinarius loci*") over de voornoemde scheidsrechterlijke uitspraak en erkenning voor henzelf en hun opvolgers, op straffe van een boete van honderd Franse kronen.

15) Deze voornoemde scheidsrechterlijke uitspraak of erkenning ("*predictum laudum seu arbitrium*") moet worden nageleefd als een specifieke verbintenis, op straffe van honderd kronen: de helft voor de apostolische kamer en de andere helft voor de partij die de verbintenis wel naleefde.

Deze uitspraak werd gegeven te Leuven in de woning van Johannes van Gruesbeke in het jaar 1432 volgens de Romeinse stijl, op zaterdag 20 april. Aanwezig daarbij waren de achtbare heren Johannes de Mera, priester van het bisdom van Kamerijk, Walter de Wilre, kapelaan van Sint-Maria te Loenaken, en Michael Dyonisius van Linther, priester van het bisdom Luik.

Enige nabeschouwingen

Zowel in Lier als in Herentals woonden en leefden al vrouwen, begijnen genoemd, nog vooraleer aldaar een begijnhof formeel ontstond of opgericht werd. Vandaar ook de vraag: gaat het om een stichting of een afscheiding? Zulks leek echter vooral een mannenzaak, al suggereert het in Lier beschikbare document, zij het slechts tussen de lijnen, dat het kapittel inging op een vraag of stille wens van de begijnen aldaar. Maar tussen de lijnen of niet, het blijft een merkwaardig en toentertijd in onze landen uitzonderlijk gegeven dat men het gepast achtte aan een groep vrouwen toe te staan om binnen een reeds bestaande gemeenschap en parochie een afgescheiden en deels afgesloten gemeenschap en parochie te vormen: het "besloten hof" (begijnhof).

Jef Van den Bergh

Bibliografie

1. Verellen J.R.: *Oorkonden van het begijnhof te Herentals* (1266-1483), Centrum voor Historische Wetenschap, nr. 4, anastatische heruitgave, Herentals, 2001, blz. 179 ev.
2. Vriens M.-Th.: *Het oud begijnhof van Herentals* (ca. 1260-1508), Licentiaatsverhandeling KU Leuven, 1968
3. Bourgoundia J.A.: *Manuael oft Register boeck voor de Jouffrouwen Meesteressen van het Beggijnhoff tot Herentals*, Herentals, 1685, Stadsarchief Herentals
4. Van den Bergh Jef: *Van Sint-Bernardus en diens sermoen over het Hooglied tot de goedkeuring van de bouw van het Begijnhof te Lier*, *Begijnhofkrant* 54, winter 2016, http://www.vriendenbegijnhof.be/?page_id=269 onder het nummer 5.1.